

Козацькі клейноди в українській військовій символіці та атрибутиці ХХ–ХХІ століть

Бабкова Надія

Бабкова Надія. Козацькі клейноди в українській військовій символіці та атрибутиці ХХ–ХХІ століть. У статті поетапно аналізує застосування козацьких клейнодів у військовій символіці та атрибутиці починаючи з 1918 року і до сьогодення. Розглядається використання клейнодів на погонах офіцерського складу та прапорах Збройних Сил України, державних нагородах. Висвітлюється процес трансформації козацьких клейнодів на нагородах пов'язаних із Другою Світовою війною. Простежується процес збереження сучасними фахівцями традицій військової символіки періоду національно-визвольної боротьби 1917–1921 років. *Ключові слова:* Збройні Сили України, погони, прапори, нагороди.

Бабкова Надежда. Казацкие клейноды в украинской военной символике и атрибутике ХХ–ХХІ веков. В статье поэтапно анализирует использование казацких клейнодов в военной символике и атрибутике, начиная с 1918 года и по сегодняшний день. Рассматривается употребление клейнодов на погонах офицерского состава и флагах Вооруженных Сил Украины, государственных наградах. Освещается процесс трансформации казацких клейнодов на наградах связанных со Второй Мировой войной. Прослеживается процесс сохранения современными специалистами традиций военной символики периода национально-освободительной борьбы 1917–1921 годов. *Ключевые слова:* Вооруженные Силы Украины, погони, награды.

Babkova Nadya. Cossack's kleynods in ukrainian military symbols and attribution of XX–XXI centuries. In article the application of cossack's kleynods in ukrainian military symbols and attribution from 1918 to nowadays are studies. Then, the kleynods on shoulder straps officer's and banner of Armed Forces of Ukraine and government's decoration are examines. The process of transformations of cossack's kleynods in decoration of Second World War are explains. The process of preservation of military symbols' traditions of national liberation movement in 1917–1921 years by contemporary specialists are traces.

Key words: Armed Forces of Ukraine, shoulder straps, banner, decorations.

Активна європейська інтеграція українського суспільства призвела до змін в усіх сферах життя нашої держави. Можна довго сперечатися про їх корисність чи недоцільність, але вже цілком очевидним є те, що цей процес з кожним роком буде набувати все ширших і ширших масштабів. І прикладом цього є зміни у Збройних Силах України, де вводяться не лише нові форми служби, але й нова форма та знаки розрізнення, що відповідають загальноєвропейським зразкам. У такий спосіб іде процес адаптації української армії до європейських вимог. Разом з тим зберігаються і національні традиції, що чітко простежуються на форменому одязі військовослужбовців. Серед різних символів української геральдики особливе місце займають козацькі клейноди, зображення яких протягом ХХ–ХХІ століття наносилося, і наноситься, на рангові відзнаки військовослужбовців. У такий спосіб не лише підкреслюється значення цих символів для українського народу, але відбувається і своєрідне ознайомлення європейської спільноти з нашими традиціями та історією.

Питанню становлення військової символіки українських збройних сил присвячена значна кількість праць як очевидців певних подій, так і військових фахівців й істориків. Серед них необхідно відмітити М. Бутовича, П. Дубрівного, В. Карпова та Д. Табачника, М. Чмира, В. Сича. Деякі з цих авторів, висвітлюючи той чи інший період, аналізували вплив історичних традицій на символіку нашої армії, але нажалі комплексної роботи, яка б розкривала взаємозв'язок сучасної військової атрибутики з символікою ХХ століття не має і досі.

Мета статті – на конкретних прикладах використання козацьких клейнодів у військовій символіці протягом всього ХХ та початку ХХІ століть проаналізувати традиції у сучасній символіці української армії.

Початок використання зображення козацьких клейнодів (перначів та булав) у системах відзнак військових звань відноситься до часів національно-визвольної боротьби першої чверті ХХ століття (1917–1921 роки). Як особлива відзнака вищого керівного складу, булави та перначі використовувалися в збройних силах Української Народної Республіки (УНР), Української Держави Павла Скоропадського (Гетьманат), Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), а також з'єднань, створених австрійських керівництвом.

За часів існування УНР, в ході становлення власних збройних сил, постало питання про створення власне української уніформи та системи розрізнення військових звань. В ході різних експериментів, 1 квітня 1918 року наказом Військового міністерства було затверджено новий опис уніформи, яку затвердив військовий міністр О. Жуковський. Згідно з наказом, відзнаки посад старшин розміщувалися на кольорових ромбовидних петлицях з емблемами родів зброї. Підхорунжий (кандидат

у старшину) мав на петлиці одну поперечну срібну або золоту смужку 0,5 см завширшки, хорунжий (молодший старшина) – дві, сотник (командир сотні) – крім того, зірочку. Такі ж знаки розрізнення мали курінний (командир куреня), осавул (помічник командира полку) й полковник (командир полку), але смужки ширші – 1 см. На петлицях отаманів (начальники бригади, дивізії, корпусу) зображували пернач і дві гілки. Отаман дивізії зірочок на петлицях не мав, отаман корпусу й отаман армії мали одну і дві зірочки відповідно. Але нова форма та знаки розрізнення не встигли набуті широкого застосування – їх отримали лише штаби та окремі частини [13, с. 96].

В ніч з 28 на 29 квітня 1918 року до влади в Україні прийшов генерал-лейтенант колишньої царської армії Павло Скоропадський, який продовжив традицію УНР по створенню регулярної сильної армії. Наказом Військової офіції від 16 червня 1918 року всім військовослужбовцям України, поверталися ранги і стани, які вони займали до більшовицького перевороту. Знаки розрізнення мали вигляд погонів, спочатку лише для старшин, а згодом і для підстаршин. Старшина мала повсякденні та похідні погони. Створюючи нові знаки розрізнення, комісія з проектування і вироблення зразків нової уніформи намагалася поєднати традиції німецької та російської армій. Похідні погони виготовляли з сукна захисного кольору однакової форми й розміру для всіх категорій старшин. Погон мав клиновидну форму із заокругленим верхнім кінцем і кант кольору роду зброї. Ранги позначалися відповідно кількістю ромбоподібних зірочок у обер – та штаб – старшин і булав у генеральних старшин. Генеральний хорунжий булав не мав, у генерального значкового на погоні була одна булава, у генерального бунчужного – дві схрещенні булави.

«Верховний Воевода Української Армії та Фльоти» – Гетьман П. Скоропадський – мав погони із золотих шнурів з гербом України (тризуб, обшитий пшеничним колосом) та двома перехрещеними булавами [12, с. 208-209].

Разом з тим, схрещені булави, як відзнаки для носіння над кокардами, так звана «Зоря», використовувалися на головних уборах старшин Штабу та конвою Ясновельможного Пана Гетьмана, й були присутні на кашкетах службовців гетьманської гвардії – Окремої Сердюцької Дивізії. Використання булав вказувало на особливий статус цих формувань та надзвичайно близьку приближеність до глави держави.

М. Бутович, у свої спогадах, вказує на використання булав у системі відзнак першої козачої стрілецької дивізії – сірожупанники – сформованої австрійських урядом з українських військовополонених. Рангові відзнаки військовослужбовців цієї дивізії розташовувалися на комірах жупанів. Для генералів було встановлено срібний галун на комірі із зображенням золотих булав – однієї, двох чи трьох, залежно від рангу [2, с. 22].

Булави, як особливі відзнаки найвищого військового командування, використовувалися і в армії Західноукраїнської народної республіці –

Українській Галицькій Армії. Згідно з XLVI Розпорядом державного секретаріату військових справ від 22 квітня 1919 року, знаки розрізнення військових рангів розміщувалися у нижній частині рукавів. Звання генерального четаря (лейтенанта) позначалося широким, розшитим сріблом пружком зі схрещеними золотими булавами та розеткою на кінці. Генеральний поручник та генеральний сотник, крім цього, мали носити відповідно один і два вужчих пружка [14, с. 314]

Використання булав у військовій символіці не припиняється і з приходом до влади Директорії. Відповідно до наказу Головної команди війська УНР (ГКВ УНР) від 12 березня 1920 року, відзнаки рангів мали розміщуватися на кольорових петлицях. Для позначення булавної старшини (осавул, підполковник, полковник) використовувалося зображення схрещених булав і одна – три зірки, для генеральної старшини – герб (тризуб) у лавровому вінку й одна – три зірки.

У тому ж 1920 році зображення схрещених булав з'явилося і на державній нагороді. Наказом ГКВ УНР від 19 жовтня 1920 року, для учасників Зимового походу 16 грудня 1919 – 6 травня 1920 років, було встановлено відзнаку Залізного Хреста. «Залізний хрест сталевий, вороно-вороний, чотирьохконечний, простий з рівними кінцями, окрайки вузькі з жовтого металу. На середохресті чотирьохкутна золота зоря, в осередку якої на блакитному полі герб старинний український золотий. До верхнього вікінчення хреста прилютовано кільце, в яке протягнуто дві булави жовтого металу, косим хрестом складені, кільце ланкою сполучається з биндою» [6, с. 117]. Нагорода надавалася всім учасникам, пораненим, вбитим чи померлим від поранень чи хвороб у період походу. Жінки з медичного персоналу отримували жетон – такий же хрест, але зменшений у три рази, який носився в розетці жовто-блакитного кольору.

Поряд з відзнакою, в 1920 році, на честь першої річниці Охорони Головного Отамана С. Петлюри (ОГО), з'явився нагрудний знак, який носили всі старшини, урядовці та козаки, що вступили до частини до 14 червня 1920 року, і прослужили в ній не менше року. Нагрудний знак – залізний окисований хрест з рельєфними кантами і датою «1920–10/ V» з накладним зображенням схрещених булав, переплетених з літерами «ОГО», та герба УНР жовтого металу. Схрещені булави, у поєднанні з аббревіатурою «ОГО» тлумачилися як історична емблема Верховної Влади пана Головного Отамана [13, с. 105].

Після поразки національно-визвольної боротьби 1917–1921 років, та приходу радянської влади, застосування клейнодів у військовій символіці припиняється. Цей процес був пов'язаний, як з відмовою взагалі від знаків розрізнення, як і з боротьбою проявів націоналізму народів, що увійшли до складу єдиної держави.

Новий же виток використання зображення клейнодів пов'язаний із орденами та медалями Другої Світової війни. В ході цієї війни відмічався небувалий підйом патріотичних почуттів населення країни, і армії в цілому. Саме патріотичні почуття підштовхували людей на здійснення

героїчних вчинків. В цій ситуації влада пішла на поступки в офіційній ідеології. Послання на Олександра Невського та Дмитра Донського, Богдана Хмельницького, Суворова і Кутузова зайняли особливе місце у ідеологічній пропаганді. Саме їх зображення розміщували на орденах і медалях, значна кількість яких була встановлена лише в кінці 1942 року, коли відбувся перелом у боротьбі на користь Червоної армії.

Так Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 року встановлено Орден Богдана Хмельницького I, II і III ступеня для нагородження командирів і бійців Червоної армії і Військово-морського флоту, керівників партизанських загонів і партизанів, що особливо відзначились у боротьбі з німецькими військами. На відміну від інших полководницьких орденів СРСР, орденом Богдана Хмельницького нагороджувались усі чини армії і флоту, а також найактивніші учасники партизанського руху, аж до рядових [7, с.179].

Після розгрому німецьких військ влітку 1943 року на Курській дузі Червона армія готувалася до відвоювання України. Ідея встановлення ордена Богдана Хмельницького належить видатним діячам української культури – Олександрові Довженку та Миколі Бажану. Пропозицію щодо нового ордена підтримав Микита Хрущов і керівництво СРСР.

Розробка ескізів ордена проводилась у Москві. Для остаточного вирішення відібрали проекти українських митців Михайла Дерегуса, Валентина Литвиненка та Олександра Пащенко. Проект Олександра Пащенко визнано кращим, тож його практично без змін передали на Московський монетний двір для втілення у виробництво.

Орден Богдана Хмельницького I ступеня виготовлявся із золота у вигляді п'ятикутної зірки, кінці якої мали вигляд сонячних променів, що розходяться. Посередині знака – круглий золотий медальйон з рельєфним зображенням погруддя Богдана Хмельницького з булавою, обрамлений срібним обідком із рельєфним орнаментом. Орден II ступеня такого ж вигляду і розміру, виготовлений зі срібла. Орден Богдана Хмельницького III ступеня – менший за розміром, виготовлений зі срібла. Кінці зірки мають поліровані грані. Обідок з рельєфним орнаментом відсутній. На орденах усіх ступенів напис українською мовою «Богдан Хмельницький» [9, с. 275-276].

Усього орденом Богдана Хмельницького першого ступеня здійснено 323 нагородження. Першим кавалером ордена вищого ступеня став 26 жовтня 1943 року командувач 12-ї армії 3-го Українського фронту генерал-майор О. І. Данилов за вміле керівництво військами під час визволення м. Запоріжжя.

Орден Богдана Хмельницького був не тільки персональною, але й колективною нагородою. Так, у січні 1944 року орденом першого ступеня нагороджено 1-у Чехословацьку окрему бригаду під командуванням полковника Л. Свободи. Бойове хрещення ця бригада отримала у березні 1943 р. поблизу с. Соколове Харківської області.

Орденем Богдана Хмельницького нагороджувалися відомі командири партизанських з'єднань та загонів, партизани. Вже 4 січня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР орденем Богдана Хмельницького I та II ступеня була відзначена група командирів і комісарів з'єднань партизанських загонів України: генерал-майор Василь Бегма, двічі Герой Радянського Союзу Сидір Ковпак, Михайло Наумов, Олександр Сабуров, Олексій Федоров.

У березні 1944 року від фашистських загарбників було звільнено м. Хмельницький. На честь двадцятип'ятиріччя цієї події була виготовлена бронзова пам'ятна медаль. На її аверсі – профільне зображення танка на фоні пам'ятної зірки з серпом і молотом. Під ним напис «XXV років». По колу «Визволення від німецько-фашистських загарбників». На реверсі медалі – рельєфне профільне, повернуте праворуч напівпогрудне зображення Богдана Хмельницького в гетьманському вбранні з булавою. По колу знизу на невеликому підвищенні напис «м. Хмельницький» [1, с. 32].

Найбільше ж застосування зображення клейнодів у військовій атрибутиці починається зі становлення незалежної Української держави. Вже з 1993 року, активно працюючи над створенням власної національної символіки, фахівці зверталися, і зараз звертаються до традицій не лише козацьких часів, але й періоду національно-визвольних змагань. Як результат козацькі клейноди зустрічаються не лише на прапорах та емблемах міністерств та управлінь, але й на нагрудних знаках та нашивках різноманітних окремих військових частин.

Вперше зображення козацьких клейнодів було використано у символіці Національної гвардії України (1991 – 2000 рік). У червні 1999 року, за півроку до свого розформування гвардія отримала свій офіціальний символ – наказ командувача Національної гвардії України № 214 від 11 червня 1999 року. Гербовий щит синього кольору містив зображення малого герба України, золотого тризуба в щитку синього кольору, що спирався на перехрещені пірнач та булаву [11, с. 12]. Після розформування Національної гвардії, перестала використовуватися і така символіка. Але козацькі клейноди і надалі залишилися одним із основних атрибутів української армії.

Наказом Президента України від 20 червня 2006 року «Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України» остаточно було затверджено прапори та емблеми Збройних Сил України. Згідно з Наказом: «емблема Міністерства оборони України являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Медальйон накладено на зображення меча вістрям угору і двох схрещених булав, що розміщені між сторонами хреста» [8, с. 26]. Як і в символіці Національної гвардії, булава в атрибутиці цього міністерства вказує на нього важливе військово – політичне та адміністративне значення.

Продовжуючи славні традиції попередників, українські фахівці розміщують зображення козацьких клейнодів і на державних та відомчих відзнаках. У 2007 році наказом Міністра оборони України № 480 від 21 серпня була заснована ювілейна медаль «85 років 128 бригаді». В центрі медалі у дубовому вінку розміщено зображення емблеми 128 бригади, що накладена на схрещену шаблю та булаву. В такий спосіб фахівці, що створювали нагороду, намагалися підкреслити значення цієї дивізії для українських військових [5, с. 130].

В результаті початку переходу Збройних Сил України на європейський лад, розпочалась робота по створенню нових проєктів знаків розрізнення рангів військовослужбовців.

У 2000 році, за ініціативи Міністра внутрішніх справ Ю. В. Кравченка, працівниками Геральдичної палати України була розроблена нова система відзнак міліції. Проєкт О. Руденка передбачав використання перехрещених пірначів на погонах старших офіцерів (майор, підполковник, полковник), і схрещених пірначів у дубовому вінку на погонах генералів (генерал – майор, генерал – лейтенант, генерал – полковник, Міністр внутрішніх справ України). Зазначений проєкт був втілений у життя з середини 2000 року, але у зв'язку з відставкою зазначеного міністра широкого використання не набув [13, с. 107].

У 2009 році відділ військової символіки та геральдики Генерального Штабу Збройних Сил України розробив ряд нововведень, які стосуються нових знаків розрізнення військовослужбовців. Усю різноманітність погонів повинен змінити єдиний погон-хлястик, який має застігатися на гудзик. На нього одягається муфта з відповідними знаками розрізнення, яка легко знімається. Для Повітряних Сил та Сухопутних військ Збройних Сил України передбачається розміщення на військовій формі погона-хлястика з муфтою з металевими чи вишитими елементами знаків розрізнення. Для молодшого офіцерського складу це просто зірки, для старших офіцерів – напіввінок із листя калини, для генералів – схрещені булави у калиновому вінку. Таким чином герольди-фахівці продовжують започатковану у 1918 році традицію використання перехрещених булав у військовій символіці. Планується, що цей проєкт буде прийнятий Кабінетом міністрів України у 2011 році [10, с. 6].

В тому ж таки 2009 році Державний департамент України з питань виконання покарань на обговорення широкого загалу виніс проєкт форменого одягу та знаків розрізнення Державної кримінально – виконавчої служби. Згідно з цим проєктом, повсякденні та парадні погони осіб вищого начальницького складу мають форму трапеції із закругленням у верхній частині, з отвором для вушка гудзика у верхній частині погона. Поле погонів може бути з шовкової стрічки чорного або срібного кольору, з кантом крапового кольору, з гаптованими ромбовидними зорями та із рельєфним зображенням перехрещених пірначів металевого кольору [4].

На основі поданого вище матеріалу можна виділити основні етапи використання у військовій символіці зображення козацьких клейнодів. Перший пов'язаний з національно – визвольним рухом 1917–1921 років. В цей період вперше з'являється використання схрещених булав, як ознак найвищого військового складу УНР, Гетьманату П. Скоропадського, ЗУНР, а також першої козачої стрілецької дивізії (сірожупанників). Ця традиція простежується і на державній нагороді тих часів – Залізному хресті за бойовий похід кінця 1919 – середини 1920 року та нагрудному знаці Охорони Головного Отамана С. Петлюри.

Другий етап відноситься до подій Другої Світової війни та характеризується залученням зображень козацьких клейнодів у військові ордени та медалі. У такий спосіб радянська влада намагалася підвищити та підтримати патріотизм та гордість за країну. Прикладом служать орден Богдана Хмельницького (встановлений 10 жовтня 1943 року) та медаль на честь двадцятип'ятиріччя визволення м. Хмельницький від німецько – фашистських загарбників. Характерною особливістю цих відзнак є зображення Богдана Хмельницького з гетьманською булавою.

Третій етап розпочався із проголошенням незалежності України. З 1993 року почався процес поступової відмови від радянської військової символіки та вироблення власне української. Комплексний же підхід у цій справі почався з початком ХХІ століття, коли розпочалося звернення до історичних традицій. В результаті на знаках розрізнення рангів, з'явилися схрещені перначі, як данина традиції подіям 1917–1921 року. Нанесення ж клейнодів на прапори видів Збройних Сил України та державні нагороди вказує на безцінне значення українського козацтва для нашого народу. Перспективи ж подальших досліджень полягають у вивченні процесу використання зображень клейнодів представниками української еміграції.

Література

1. *Барштейн Ю. А.* Настільні пам'ятні медалі, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни / Ю. А. Барштейн // Архіви України. – 1990. – № 3. – С. 29 – 40.
2. *Бутович М.* Формування сірої дивізії у Володимирі – Волинському / М. Бутович // За державність. – 1966. – Зб. 11. – С. 18-42.
3. *Дубрівний П.* Сірожупанники / П. Дубрівський // За державність. – 1964. – Зб. 10. – С. 38 – 79.
4. Зразки форменого одягу і відповідні знаки розрізнення осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kvs.gov.ua/forma_new.pdf. – Доступ: 22.05.2010.
5. *Карпов В., Табачник Д.* Військова символіка держави / В. Карпов, Д. Табачник. – К., 2007.
6. Нагороди України: факти, документи: в 3т / Авт. кол.: Д. Табачник (керівник), І. Безгін, В. Бузало та інш. – К., 1996. – Т. 1.
7. *Потрашков С. В., Лившиц И. И.* Награды второй мировой войны 1939–1945 / С. В. Потрашков, И. И. Лившин. – М., 2008.

8. Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України: указ Президента України від 20 червня 2006 року № 551/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 25. – С. 23 – 43.
9. Сборник законов СССР и Указов Президии Верховного Совета СССР. 1938–1945 гг. – М., 1945.
10. Сич В. Однострій має стати дійсно українським / В. Сич // Наша армія. – 2009. – 22 серпня. – С. 6.
11. Слободянюк М. Символ Національної гвардії України / М. Слободянюк // Знак. – 2000. – Число 22 (вересень). – С. 12.
12. Чмир М. Булава в українській військовій символіці та емблематиці 1917–1921 років / М. Чмир // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики: зб. наук. пр. – К., 2003. – Число 10 у двох частинах. – Ч. 1. – С. 207 – 220.
13. Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917 – 1921 років / М. Чмир // Військово – історичний альманах. – 2001. – Число 2. – С. 92 – 109.
14. Чмир М. Символіка наукавних знаків Збройних Сил ЗУНР – ЗОУР 1918–1919 рр / М. Чмир // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики: зб. наук. пр. – К., 2004. – Число 11 у двох частинах. – Ч. 1. – С. 308 – 325.

УДК 311. 43: 271. 2 – 855 (477. 54) «1825/ 1843»

Старообрядництво Харківщини (1825–1843 рр.): чисельність, локалізація, конфесійний та становий склад

Єремєєв Павло

Єремєєв Павло. Старообрядництво Харківщини (1825–1843 рр.): чисельність, локалізація, конфесійний та становий склад. Робота присвячена дослідженню чисельності, локалізації, конфесійного та станового складу старообрядництва Харківщини в період з 1825 по 1843 рр. Проаналізовано статистичні дані про динаміку чисельності харківських старообрядців, доведена гіпотеза про неточність матеріалів державної статистики щодо чисельності старообрядців Харківщини. Дана характеристика локалізації старообрядців регіону, їхнього конфесійного та станового складу. *Ключові слова:* старообрядництво, Харківщина, статистика.

Еремеев Павел. Старообрядчество Харьковщины (1825–1843 гг.): численность, локализация, конфессиональный и сословный